

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА НАЦІОНАЛЬНОГО, МІЖНАРОДНОГО ПРАВА
ТА
ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ ЗА
ПРОТИПРАВНІ ДІЯННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконав: студент IV курсу 10-482 група
Спеціальності: 081 Право
Освітньо-професійної програми «Право»
Сазонов Іван Вікторович

Керівник к.ю.н., доц. Гавловська А.О.

Рецензент д.ю.н., проф. Галуцько В.М.

Івано-Франківськ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Міжнародно-правова відповідальність держав як особливий вид юридичної відповідальності.....	5
1.1. Поняття та зміст міжнародно-правової відповідальності держав.....	5
1.2. Міжнародне правопорушення як підстава притягнення до міжнародної відповідальності.....	9
РОЗДІЛ 2. Особливості реалізації механізму міжнародної відповідальності держав.....	15
2.1. Види міжнародної відповідальності держав.....	15
2.2.. Обставини, що виключають міжнародну відповідальність держав.....	19
ВИСНОВКИ.....	23
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	26

ВСТУП

Актуальність теми. Для забезпечення стабільного функціонування міжнародної системи важливу роль відіграє міжнародно-правовий інститут відповідальності у міжнародному праві, оскільки саме міжнародна відповідальність виступає одним із важливих елементів механізму забезпечення міжнародного правопорядку та мирних міжнародних відносин. У випадку, якщо держава порушує норми міжнародного права та не виконує покладених на неї обов'язків постає питання про притягнення її до відповідальності перед світовим співтовариством або окремою державою. У практиці міжнародних відносин зустрічаються непоодинокі випадки ухилення держав від міжнародно-правової відповідальності, а тому питання міжнародно-правової відповідальності потребує вдосконалення правової регламентації на міжнародному рівні. Наразі, особливо актуальним є питання притягнення росії до міжнародної відповідальності за окупацію частини українських територій, розв'язання російсько-української війни та тієї шкоди, яку такі дії несуть.

Питанню міжнародно-правова відповідальність держав за протиправні діяння в міжнародному праві присвятили свої праці такі науковці, як: В.І.Акуленко, С.С.Андрейченко, А.О.Гавловська, О.М.Кучів, Д. Михайлов, Р.Морозюк, С.Погрібний, Ю.Є.Томіліна, Є.О.Уховська, Т.І.Фулєй, Г.П.Циверенко, А.С.Шаталіна, Д.Шембель та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційну роботу виконано в контексті наукових досліджень відповідно до Стратегія розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 рр. (затверджено Постановою загальних борів НАПрН України від 26.03.21 р. від 12-21), тематики науково-дослідної роботи кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної

діяльності факультету бізнесу і права Херсонського державного університету «Теоретичні та практичні проблеми розвитку окремих галузей права» (номер державної реєстрації – 0124U002381). Тему кваліфікаційної роботи затверджено Вченою радою Херсонського державного університету (наказ №199-Д/200-Д від 05.04.2024 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у дослідженні міжнародно-правової відповідальності держав за протиправні діяння в міжнародному праві.

Поставлена мета обумовила вирішення наступних **завдань**:

- розкрити поняття та сутність міжнародно-правової відповідальності держав;
- охарактеризувати міжнародне правопорушення як підставу притягнення до міжнародної відповідальності;
- визначити особливості реалізації механізму міжнародної відповідальності держав;
- проаналізувати види міжнародної відповідальності держав;
- розкрити особливості обставини, що виключають міжнародну відповідальність держав.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини в сфері міжнародної відповідальності.

Предмет дослідження Міжнародно-правова відповідальність держав за протиправні діяння в міжнародному праві.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та завдань дослідження в роботі використано такі методи, як: діалектичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний, системно-структурний, закони формальної логіки та ін.

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями та предметом дослідження й складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Поняття та зміст міжнародно-правової відповідальності держав

Одним із недоліків міжнародно-правового механізму міжнародної відповідальності держав є тривалий процес кодифікації норм звичаєвого міжнародного права. Зокрема, Комісія міжнародного права у період 1969-1980 рр. прийняла ч. 1 проєкту статей «Походження міжнародної відповідальності», а з 1981 р. продовжила працювати над ч.2-3 проєкту статей «Зміст, форма та обсяг відповідальності й урегулювання суперечок». Також, у період 1947-1954 рр. та починаючи з 1982 р. Комісія міжнародного права здійснює підготовку проєкту Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства [1, с. 68].

Міжнародна відповідальність виступає своєрідним різновидом принципів сучасного міжнародного права та породжує право потерпілої сторони на відновлення своїх порушених прав та інтересів, в т.ч. включаючи і застосування санкцій щодо держави-порушниці.

У відповідності до підходу Комісії міжнародного права міжнародна відповідальність розуміється, як «усі форми правових відносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку з правопорушенням, що вчинене державою, незалежно від того, обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права, і незалежно від того, чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати заподіяну шкоду, включають

можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь які санкції, передбачені міжнародним правом» [5, с. 249]. Також, Комісії міжнародного права ООН визначає, що зміст міжнародної відповідальності полягає у наступному – наслідки міжнародно-протиправного діяння, які настають у відповідності до норм міжнародного права та можуть мати форму відповідних санкцій та відшкодування збитків. На думку Г.П. Циверенко міжнародна відповідальність – це «конкретні негативні юридичні наслідки, що наступають для суб'єкта міжнародного права в результаті порушення їм міжнародно-правового зобов'язання» [1, с. 66].

Основне призначення інституту міжнародної відповідальності полягає у запобіганні проявів агресії та застосування сили чи погрози застосування сили, забезпечення миру та міжнародної безпеки.

Цілями міжнародної відповідальності є:

- попередження міжнародних правопорушень;
- спонукування суб'єкта міжнародних відносин належним чином виконати зобов'язання;
- забезпечення компенсації матеріальної та нематеріальної шкоди.

Серед принципів міжнародної відповідальності виділяють: настання міжнародної відповідальності за будь-яке міжнародне правопорушення в незалежності від форми вини; визначення кола суб'єктів міжнародної відповідальності; закріплення умов наявності міжнародно-правових діянь; незастосування національного законодавства держав для визначення поняття та ознак міжнародного правопорушення [5, с. 249].

Змістом міжнародно-правової відповідальності виступають негативні наслідки, які виникають у міжнародних відносинах у зв'язку із міжнародно-правовим протиправним діянням.

Загалом, міжнародне право визначає механізм відповідальності держав по відношенню до держав, проте, в окремих випадках відповідальність може наставати і по відношенню до інших суб'єктів міжнародних відносин. Суб'єктами міжнародної відповідальності виступають суб'єкти міжнародних відносин – держави, держави, які борються за самовизначення, міжнародні урядові, наднаціональні та міжпарламентські організації, недержавні міжнародні актори (неурядові організації, політичні партії та їх об'єднання, транснаціональні корпорації, соціальні групи, громадські та релігійні організації, світові клани).

Також, окремо розглядається питання міжнародної відповідальності повстанського руху або іншої військово-політичної сили яким вдалося створити нову державу на частині території вже існуючої суверенної держави, зокрема міжнародне правопорушення такої держави визнається як її діяння за міжнародним правом.

Зміст міжнародно-правової відповідальності держав можна розкрити через наступні аспекти:

1. Юридичною підставою виникнення міжнародно-правової відповідальності держав є сукупність міжнародних-правових актів які визначають поняття та види міжнародних правопорушень (юридично чинні договори, рішення органів міжнародного правосуддя, акти міжнародних органів і організацій, які носять обов'язковий характер, акти конференцій та нарад, односторонні акти держав та ін.). Зокрема, Резолюція 56/83 від 28.01.2002 р. «Відповідальність держав за міжнародно-правове діяння» визначає положення щодо міжнародно-протиправного діяння держави, зміст міжнародної відповідальності держави, імплементація міжнародної відповідальності держави [9].

2. Двосторонній та багатосторонній характер міжнародно-правових відносин відповідальності. Наприклад, Україна 25.02.22 р. подала позов до Міжнародного суду ООН в Гаазі проти росії через хибне трактування

нею Конвенції проти запобігання геноциду, пізніше до процесу долучилися ще 33 країни [3].

3. Міжнародна відповідальність виникає з приводу:

1) первинних зобов'язань – зобов'язання держави припинити правопорушення (наприклад, Рада Безпеки ООН ухвалила резолюції із закликом негайно припинити вогонь між Ізраїлем та угрупованням ХАМАС в період Рамадану);

2) зобов'язань вторинного характеру – застосування примусу до держави-правопорушниці (наприклад, застосування ряду санкцій по відношенню до Іраку в сфері економічних, фінансових та торгівельних відносин, обмеження енергетичного сектору Іраку, в т.ч. заборону на імпорт та експорт нафти та ін.).

Важливим для визначення порядку та змісту міжнародної відповідальності держав є врахування принципу суверенного імунітету («*par in parem non habet imperium*»), який визнає незалежність держави від юрисдикції інших держав у правовому і судовому плані та застосування забезпечувальних заходів щодо такої держави є неможливим [14]. У відповідності до положень Декларації про принципи міжнародного права суверенна рівність містить наступні елементи: «держави юридично рівні; кожна держава користується правами, притаманними повному суверенітету; кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність інших держав; територіальна цілісність і політична незалежність держави недоторканні; кожна держава має право вільно вибирати політичну, соціальну й культурну системи; кожна держава зобов'язана виконувати свої міжнародні зобов'язання в повній мірі та сумлінно й жити у мирі з іншими державами» [13]. Обмеження судового імунітету іноземної держави здійснюється внаслідок т.з. «деліктного випадку».

Вдосконалення міжнародного інституту міжнародної відповідальності держав за міжнародні правопорушення сприятиме не тільки відшкодуванню завданих збитків, але й зменшенню кількості

ухиленнь держав від міжнародної відповідальності та посиленню ефективності міжнародного права і його інституцій в сфері забезпечення світового правопорядку та миру.

1.2. Міжнародне правопорушення як підстава притягнення до міжнародної відповідальності

Фактичною підставою виникнення відносини відповідальності є наявність міжнародного порушення вчиненого державою. Ст. 1 Проекту статей щодо відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння (Комісія міжнародного права ООН) визначає, що будь-яке протиправне міжнародне діяння держави тягне за собою її міжнародну відповідальність [6].

Міжнародне правопорушення – це протиправна діяльність суб'єктів міжнародного права, яка порушує норми міжнародного права та міжнародні зобов'язання і наносить суб'єкту міжнародних відносин матеріальної та нематеріальної шкоди.

Міжнародне правопорушення складається з наступних елементів:

- протиправна поведінка;
- шкода;
- причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою.

За рішенням Комісії міжнародного права такий елемент правопорушення як «вина» не було включено до складу міжнародного правопорушення, оскільки теорія та практика міжнародного права свідчить про складність її тлумачення, суперечливу практику її доведення.

Протиправна поведінка у міжнародному правопорушенні – це дія чи бездіяльність органів держави або посадових осіб, які у відповідності

до міжнародного права можуть бути поставлені у винну державі, як суб'єктові міжнародних відносин та розглядається як поведження самої держави. До таких органів відносяться глава держави, органи законодавчої, виконавчої і судової влади, правоохоронні органи усіх рівнів. Наприклад, у рішенні Європейського Суду з прав людини від 04.04. 2006 р. щодо справи «Сергій Шевченко проти України», заява № 32478/02, визначено, що «Суд повторює, що у справі, де мала місце загибель особи при обставинах, які потенційно можуть передбачати відповідальність держави, стаття 2 передбачає обов'язок держави будь-яким чином забезпечити належну реакцію судової або іншої гілки влади для забезпечення того, що законодавчий та адміністративний устрій захисту права на життя здійснюється належним чином і що будь-яке порушення цього права припиняється та карається» [2, с. 6].

Прикладом відповідальності за бездіяльність є негативні наслідки для держави у випадку, якщо держава зобов'язана прийняти відповідний акт парламенту щодо імплементації норм міжнародного характеру або внесення змін до національного законодавства. Наприклад, в межах євроінтеграційних процесів Україна зобов'язання провести відповідні реформи та виконати наступні умови: посилити боротьбу із корупцією, провести реформи Конституційного Суду України та наступний етап судової реформи в Україні, прийняти антиолігархічні закони, здійснити боротьбу із відмиванням коштів, привести законодавство щодо медіа у відповідність до європейського, змінити законодавство про національні меншини [4].

До протиправної поведінки держав відноситься:

- недотримання міжнародних зобов'язань, що порушує прав міжнародних організацій та інших держав (наприклад, рф порушила Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.02.1994 р. та

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і російською федерацією від 03.05.1997 р.);

- недотримання міжнародних зобов'язань, що порушує права фізичних і юридичних осіб (тимчасова окупацію росією АРК, частини Донецької і Луганської областей у 2014 р. порушує права українських громадян та юридичних осіб на окупованих територіях);

- недотримання міжнародних зобов'язань, які виникають у зв'язку із протиправною поведінкою на її території інших держав чи їх органів;

- недотримання міжнародних зобов'язань у зв'язку із самочинними діями юридичних і фізичних осіб (наприклад, воєнні злочини російських військових в ході російсько-української війни тягнуть за собою порушення росією норм міжнародного гуманітарного права).

Шкода завдана міжнародним правопорушенням може бути майновою (втрата територій, знищення інфраструктури, втрати майна) або немайновою (обмеження суверенітету держави, втрата престижу, гідності і честі держави). Наприклад, в ході російсько-української війни станом на травень 2022 р. росією було окуповано 20% українських територій, а сума матеріальних збитків станом на квітень 2023 р склала 700 млрд доларів. Також, рф на міжнародному рівні неодноразово вчиняла дії, щодо зменшення перестрижу України звинувачуючи нашу державу у геноциді по відношенню до ДНР та ЛНР, збитті літака «Боїнг-777» авіакомпанії Malaysia Airlines, створення концентраційних таборів та ін.

Причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та заподіяною шкодою повинен бути об'єктивним, реальним та необхідним. Наприклад, підрив Каховської ГЕС російськими військовими 06.06.2023 р. спричинив завдання 2 млрд. доларів прямих збитків та 146

млрд. грн. шкоди довкіллю, беззаперечним є факт завдання такої шкоди саме діями представниками РФ щодо підризу греблі.

Наявність зазначених елементів міжнародного правопорушення дозволяє відокремити від таких схожих понять, як злочини міжнародного характеру та недружній акт.

Видами міжнародних правопорушень держави є агресія, незаконне обмеження суверенітету, порушення договірних зобов'язань, порушення територіальної цілісності держави.

Зокрема, наразі актуальним питанням в сфері міжнародної відповідальності для України є притягнення росії до відповідальності за акт агресії. Відповідно до п 4 ст.2 Статуту ООН «Усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй» [7]. У відповідності до статі 8 bis Римського статуту МКС ««акт агресії» означає застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом Організації Об'єднаних Націй» [8].

Питання міжнародної відповідальності держав за акт агресії визначається на основі рішення Ради Безпеки ООН, яке визнається прийнятим у випадку, якщо його підтримують 9 з 15 членів Ради, в т.ч. 5 постійних членів Ради, які можуть накласти на рішення вето. Зокрема, науковці зауважують на необхідності реформування процедури прийняття рішень Радою Безпеки ООН, оскільки право «вето» п'ятірки постійних членів Ради Безпеки ООН є «недемократичним анархізмом» та може використовуватися для досягнення політичних цілей, призводити до негативних наслідків і загрожувати міжнародній безпеці та миру. Наприклад, застосування російською федерацією права вето на рішення Ради Безпеки ООН у 2014 р. зумовило те, що ООН не вжило заходів щодо

збереження територіальної цілісності України, а у 2023 р. – вето було накладено росією на продовження мандату групи експертів, відповідальних за моніторинг порушень міжнародного права Північною Кореєю, що вплинуло на збір доказів закупівлі нею ракет у КНР та використання їх в ході агресії проти України.

Незаконне обмеження суверенітету посягає на верховенство та незалежність держави у її внутрішніх та зовнішніх правах (суверенітет), юридичною основою яких є Статут ООН, Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінські угоди, 1975 р.), доктрина В. Вільсона про право націй на самовизначення, міжнародне звичаєве право, традиції, конституції держав. Зокрема, в «Декларації принципів, яким керуватимуться державами-учасниці у взаємних відносинах», визначених в Гельсінських угодах, серед принципів міжнародного права, в т.ч. визначають і «суверенна рівність, повага прав, притаманних суверенітету» та «невтручання у внутрішні справи» [10]. Наприклад, втручання росія у внутрішні справи Грузії, намагання повернути її під сферу власного впливу, здійснюється шляхом видачі громадянам паспортів рф, що стало формальним приводом обмеження її суверенітету та призвело до утворення анклавів у Північній Осетії та Абхазії.

Порушення договірних зобов'язань державами полягає у невиконанні зобов'язань, односторонній відмові від зобов'язання, різному тлумаченні положень міжнародного договору, порушенні принципу довіри, чесного співробітництва та діяльність, яка несумісна із міжнародними зобов'язаннями.

Прикладами порушення договірних зобов'язань державами є:

- розрив договору про нерозповсюдження ядерної зброї – у 2022 р. росія прийняла закон згідно із яким припинила участь у Договорі про стратегічні наступальні озброєння (СНО-III);
- ігнорування рішень міжнародних органів правосуддя – у справі «Нікарагуа проти США» (1986) Міжнародний Суд ООН визнав, що

порушення США норм міжнародного права у відносинах з Нікарагуа, проте, США відмовилися визнати рішення суду та виконати його.

Порушення територіальної цілісності держави – це протиправне міжнародне правопорушення, яке порушує принцип територіальної цілісності, що суперечить Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй (24 жовтня 1970 р.) [3] та порушує інші міжнародні акти, встановлює, що «територія держави не повинна бути об'єктом військової окупації, що є результатом застосування сили в порушення положень Статуту. Територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті погрози силою або її застосування. Жодні територіальні надбання, що є результатом погрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними» [10].

Принцип територіальної цілісності зобов'язує держав утримуватися від будь-яких дій, які спрямовані на порушення державних кордонів держави, її національної єдності. Прикладами порушення територіальної цілісності держави є: окупація росією українських територій у 2014-2022 рр., що не тільки виступає порушенням умов Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ (14.01.1998 р.) та фундаментальних принципів і норм міжнародного права, але й є міжнародним злочином проти безпеки людства і світу і носить ознаки геноциду.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМУ МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

2.1. Види міжнародної відповідальності держав

Відновлення ситуації, яка була до міжнародного правопорушення держави часто буває не достатньо для повного відшкодування, оскільки таке діяння завдало значної матеріальної і моральної шкоди. Відшкодування шкоди у міжнародному праві передбачає застосування у формі сатисфакції, реабілітації, гарантії не повторення міжнародного правопорушення, компенсації і реституції та їх поєднання у залежності від обсягу завданої шкоди і вибору правомірної вимоги сторони, яка постраждала від міжнародного правопорушення. У своїй сукупності дані види міжнародної відповідальності держав складають міжнародно-правовий інститут репарації. Репарація – це «повне або часткове відшкодування (за мирним договором або іншими міжнародними актами) державою, що розв'язала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, яка зазнала нападу» [16]. У відповідності до позиції Міжнародного трибуналу з морського права форма репарації залежить від фактичної шкоди та можливості відновити ситуація, яка існувала до *status quo ante* [12, с. 57].

Важливим для встановлення форми та обсягу міжнародної відповідальності є врахування принципу пропорційності вимог потерпілої сторони, який означає що вимоги, які пред'являються потерпілою стороною повинні відповідати збиткам та шкоді, які вона понесла, розмір компенсації або відшкодування має бути обґрунтованим та відповідати реальним збиткам.

Види міжнародної відповідальності:

матеріальна міжнародна відповідальність настає за сукупності таких елементів, як порушення норми міжнародного права, майнова шкода та причино-наслідковий зв'язок, має форму компенсації, реституції та субституції. Наприклад, компенсація – це виплата грошової шкоди постраждалому від міжнародного правопорушення суб'єкту приватного та публічного права.

- нематеріальна (політична) відповідальність міжнародного права має форму сатисфакції, декларативних рішень, гарантій не повторення.

У зв'язку із обмежений обсягом даної роботи ми більш детально зупинимося на характеристиці такого виду міжнародної відповідальності, як реституція.

Реституція – відновлення ситуації, яка була до порушення шляхом скасування правових актів, повернення власності первісному власнику в натурі та утримання від подальших протиправних дій.

Вперше міжнародно-правовий інститут реституції було сформовано після Першої світової війни у Версальській системі мирних договорів. Так, Версальський мирний договір 1919 р. містив положення, щодо «повернення забраної, загарбаної чи секвестрованої готівки, а також повернення живого інвентарю, всіляких предметів і забраних, загарбаних або секвестрованих цінностей у тих випадках, коли буде можливо впізнати їх чи на територіях, які належать Німеччині або її союзникам, чи на територіях, які залишаються у володінні Німеччини або її союзників до повного виконання цього Договору» [16]. Подальшого розвитку міжнародний інститут репарації набув у період Другої світової війни, зокрема країнами-членами антигітлерівської коаліції було укладено Декларацію, в якій формального закріплення набуло попередження, що держави мають намір зробити все можливе для ліквідації методів позбавлення власності. В подальшому реституція стосувалася всієї

«розпізнаної» власності, а тягар доказування права власності покладалася на державу, яка висувала вимогу щодо реституції.

Як зауважує В.І. Акуленко «реституція у міжнародному праві означає повернення майна, яке неправомірно захоплене і вивезене однією державою з території іншої під час збройного конфлікту або іншого міжнародно-протиправного діяння» [16], тобто у випадку, якщо держава порушує норми міжнародного права та/або міжнародні зобов'язання, то вона повинна нести відповідальність в наслідок вчиненого правопорушення у формі усунення завданої шкоди або зменшення її розміру, шляхом відновлення стану, який був до порушення. Зокрема, реституція у випадку міжнародної агресії передбачає повернення неправомірного захопленого та вивезеного майна державою-порушницею чи її співучасницею з території держави-жертви чи території третіх країн, якщо таке майно опинилося на її території.

Реституції підлягає все майно за індивідуальними ознаками, яке було захоплено та вивезено, а якщо це неможливо, то застосовується субституція (компенсаційна реституція) – передача майна такого ж роду або максимально наближеного рівноцінного за домовленістю. Формою реституції є ресторація – форма міжнародної відповідальності, яка полягає у відновленні немайнових прав (наприклад, припинення окупації).

Такий окремий вид реституції, як реституція культурних цінностей, передбачає відновлення прав власності на культурні цінності у випадку їх незаконного присвоєння та втрати власником в результаті прямих чи опосередкованих наслідків воєнної окупації території держави іноземною державою. Наприклад, перша практика реституції культурних цінностей була здійснена після наполеонівських війн – на початку XIX ст. до Італії було повернено ряд шедеврів світового значення, які були вивезені французькою армією.

Реституція культурних цінностей передбачає повернення майна історичного, наукового, художнього та іншого майна культурного значення, яке було неправомірно вилучене та вивезене державою з території її супротивника у ході збройного конфлікту, агресії та війни.

З реституцією культурних цінностей тісно пов'язують поняття культурного геноциду. На думку А.О. Гавловської та Ю.Є.Томіліної «культурний геноцид – це поняття, яке описує спроби знищення елементів культури, мови, традицій або ідентичності певної групи людей, форма насильства, яка спрямована на винищення або істотне обмеження виявів унікальної культурної ідентичності групи» [17, с. 38].

Зокрема, в ході російсько-української війни у ХХІ ст. відмічаються такі дії російських військових та окупаційної влади, як: знищення культурних цінностей, апропріація українських культурних цінностей, привласнення культурних цінностей. Так, після повномасштабного вторгнення у 2022 р. РФ було привласнено цінності Херсонського художнього музею ім. О. Шовкуненка, Херсонського обласного краєзнавчого музею, фонд дореволюційних видань Наукової бібліотеки ім. О.Гончара, Художньої галереї ім. А.Гавдзинського, Художнього музею ім. Куїнджі, вивезено колекції іконопису ХVII-ХХ ст., експозиції історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила», оригіналів картин І.Айвазовського, Т.Яблонської, А.Куїнджі, М. Дерегуса, та ін. Притягнення росії до відповідальності за такі воєнні злочини передбачає застосування в.ч. і реституції. Для досягнення цієї мети було створено Міжнародний центр із переслідування за злочини агресії проти України (м. Гаага), який здійснює діяльність щодо збору доказів та документування воєнних злочинів.

2.2. Обставини, які виключають міжнародну відповідальність держав

Вперше концепція обставин, які виключають міжнародну відповідальність держав була розглянута на Гаазькій конференції (1930 р.), в подальшому Концепція знайшла свій розвиток в ході діяльності Комісії міжнародного права (допоміжного органу Генеральної Асамблеї ООН основною метою якого є прогресивний розвиток міжнародного права та його кодифікація). Наразі, відповідні міжнародні норми визначають вичерпний перелік обставин, які виключають міжнародну відповідальність держав:

- згода (Consent) – держава не несе відповідальності, якщо інша держава явно висловила згоду на певні дії, які зазвичай вважалися б протиправними.
- вина потерпілої особи (груба недбалість або дії, що спричинили шкоду);
- форс-мажор/ Force Majeure – непереборна сила у вигляді непередбачуваних подій чи обставин, які перебувають поза контролем держави;
- непереборні події надзвичайного характеру/Distress (епідемії, стихійні лиха, епізоотії, соціальні заворушення, збройні конфлікти), якщо завдана шкода була здійснена для порятунку життя людей;
- стан крайньої необхідності/ Necessity у випадку невідвортної загрози життєво важливим інтересам суб'єкта.

Слід зауважити, що міжнародно-правове зобов'язання держави, враховуючи зауваженні вище обставини, припиняє свою дію тільки на період існування обставин, які сприяють невиконанню зобов'язання або виправдовують його невиконання.

Розглянемо більш детально окремі з зауважених вище обставин, які виключають міжнародну відповідальність держав.

Згода держави на дії іншої держави по відношенню до неї повинна бути юридично дійсною та чітко встановленою, протиправність в такому випадку буде виключатися по відношенню до даної держави та в межах цієї згоди [12, с. 66]. Наприклад, згода держави є необхідною для розміщення військових баз на території іншої держави. Так, Конституція України до 2019 р. містила положення про можливість тимчасового перебування на українській території військових баз інших держав на умовах оренди та у відповідності до ратифікованих міжнародних договорів. Наприклад, це дозволило юридично виправдати існування військової бази Чорноморського флоту РФ у м. Севастополь, що призвело у подальшому до використання її для окупації АР Криму у 2014 р.

Підставами недійсності згоди держави на формально протиправні дії іншої держави по відношенню до неї є: обман, примус, помилка, протиріччя нормам *jus cogens* (обов'язковим міжнародним нормам незалежно від волі держав). Наприклад, за результатами розгляду Нюрнберзьких процесів питання юридичної дійсності згоди Австрії на аншлюс (об'єднання) із Німеччиною у 1938 р. було встановлено, що згода була надана в результаті анексії Австрії німецькими силами та на основі австрійського референдуму про приєднання до Німеччини, який було проведено під тиском та переслідуванням про німецьких активістів.

Іншими особливостями згоди держави, як обставини, що виключає міжнародну відповідальність держав є:

- правомірність дій, визначеними згодою держави визначається межами згоди (наприклад, згода на проліт комерційних суден через повітряний простір не передбачає перевезення військової зброї на таких рейсах);
- згода на вчинення за формальними ознаками протиправної дії може бути надана як до її вчинення, так і після фактичного її виконання, що призводить в подальшому до втрати державою права притягнення до

міжнародної відповідальності державу які така згода була надана [12, с. 66].

Законні заходи самооборони також виключають протиправність діяння, якщо вони вживаються у відповідності до положень міжнародного права. Зокрема, ст. 51 Статут ООН визначає, що «Даний Статут жодним чином не зачіпає невід'ємного права на індивідуальну або колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад на Члена Організації, доти, поки Рада Безпеки не вдасться до заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру й безпеки. Дії, вжиті Членами Організації при здійсненні цього права на самооборону, мають бути негайно повідомлені Раді Безпеки й жодним чином не повинні зачіпати повноважень і відповідальності Ради Безпеки, відповідно до цього Статуту, відносно вжиття в будь-який час таких дій, які вона вважатиме за необхідні для підтримки міжнародного миру й безпеки» [7].

Входячи з положень зауваженої норми правомірність самооборони держави залежить від дотримання наступних умов:

- збройний напад на державу, реальна загроза територіальній цілісності держави, національній безпеці та незалежності;
- заходи самооборони вживаються до того моменту поки Рада Безпеки ООН не застосує заходів, які необхідні для підтримки миру і безпеки;
- держава повинна негайно повідомити Раду Безпеки ООН про вжиття заходів самооборони;
- заходи самооборони повинні відповідати зобов'язаннями повної стриманості, вимогам пропорційності та необхідності.

Наприклад, в свій час правом на самозахист скористалися такі держави, як: Польща (1920 р.) у відповідь на військовий наступ радянської росії; Ізраїль (1967 р.) у відповідь на збройний напад Єгипту, Сирії та Йорданії; США (2001 р.) у відповідь на терористичні акти та загрозу з боку терористичної організації «Аль-Каїда».

Право України на самооборону від гібридної війни та повномасштабного вторгнення з боку росії ґрунтується на зауважених нормах міжнародного права та міжнародного звичаю. Право на самооборону означає не тільки захищати себе самостійно, але й отримувати підтримку та допомогу з боку міжнародного співтовариства в незалежності від визнання Радою Безпеки ООН акту агресії з боку РФ. Як зауважує С.С. Андрейченко «Україна не тільки захищає себе, а й робить внесок у вирішення головного завдання сучасного міжнародного права – забезпечити мир та зберегти світовий правопорядок» [18, с. 387].

Контрзаходи — це ненасильницькі заходи, які вживаються у відповідь до міжнародно-незаконного діяння, вчиненого іншою державою, з метою забезпечення його припинення та відшкодування збитків, контрзаходи обмежуються тимчасовим порушенням зобов'язань потерпілою державою про відношенню до держави-порушниці. Законність контрзаходів залежить від їх виконання процесуальних умов його застосування.

Форс-мажор означає виникнення непереборної сили або непередбаченої події, які не містять жодного елемента свободи вибору. Ситуація непереборної сили для виключення протиправності дії має характеризуватися наступними умовами:

ВИСНОВКИ

У ході дослідження ми дійшли наступних висновків.

Міжнародна відповідальність виступає своєрідним різновидом принципів сучасного міжнародного права та породжує право потерпілої сторони на відновлення своїх порушених прав та інтересів, в т.ч. включаючи і застосування санкцій щодо держави-порушниці.

Основне призначення інституту міжнародної відповідальності полягає у запобіганні проявів агресії та застосування сили чи погрози застосування сили, забезпечення миру та міжнародної безпеки.

Цілями міжнародної відповідальності є: попередження міжнародних правопорушень; спонукування суб'єкта міжнародних відносин належним чином виконати зобов'язання; забезпечення компенсації матеріальної та нематеріальної шкоди.

Серед принципів міжнародної відповідальності виділяють: настання міжнародної відповідальності за будь-яке міжнародне правопорушення в незалежності від форми вини; визначення кола суб'єктів міжнародної відповідальності; закріплення умов наявності міжнародно-правових діянь; незастосування національного законодавства держав для визначення поняття та ознак міжнародного правопорушення.

Змістом міжнародно-правової відповідальності виступають негативні наслідки, які виникають у міжнародних відносинах у зв'язку із міжнародно-правовим протиправним діянням.

Фактичною підставою виникнення відносин відповідальності є наявність міжнародного порушення вчиненого державою. Міжнародне правопорушення – це протиправна діяльність суб'єктів міжнародного права, яка порушує норми міжнародного права та міжнародні зобов'язання суб'єкта, наносить суб'єкту міжнародних відносин матеріальної та нематеріальної шкоди. Міжнародне правопорушення складається з наступних елементів: протиправна поведінка; шкода;

причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою.

Видами міжнародних правопорушень держави є агресія, незаконне обмеження суверенітету, порушення договірних зобов'язань, порушення територіальної цілісності держави.

Вдосконалення міжнародного інституту міжнародної відповідальності держав за міжнародні правопорушення сприятиме не тільки відшкодуванню завданих збитків, але й зменшенню кількості ухилень держав від міжнародної відповідальності, посиленню ефективності міжнародного права та його інституцій в сфері забезпечення світового правопорядку та миру.

Відновлення ситуації, яка була до міжнародного правопорушення держави часто буває не достатньо для повного відшкодування, оскільки таке діяння завдало значної матеріальної і моральної шкоди. Відшкодування шкоди у міжнародному праві передбачає застосування форми сатисфакції, реабілітації, гарантії не повторення міжнародного правопорушення, компенсації і реституції та їх поєднання у залежності від обсягу завданої шкоди та вибору правомірної вимоги сторони, яка постраждала від міжнародного правопорушення, у своїй сукупності дані види міжнародної відповідальності держав складають міжнародно-правовий інститут репарації.

Важливим для встановлення форми та обсягу міжнародної відповідальності є врахування принципу пропорційності вимог потерпілої сторони, який означає що вимоги, які пред'являються потерпілою стороною повинні відповідати збиткам та шкоді, які вона понесла, розмір компенсації або відшкодування має бути обґрунтованим та відповідати реальним збиткам.

Матеріальна міжнародна відповідальність настає за сукупності таких елементів, як порушення норми міжнародного права, майнова шкода та причинно-наслідковий зв'язок. Має форму компенсації,

реституції та субституції, нематеріальної (політичної) відповідальності у вигляді сатисфакції, декларативних рішень, гарантій не повторення.

Вперше концепція обставин, які виключають міжнародну відповідальність держав була розглянута на Гаазькій конференції (1930 р.) та включала відповідні міжнародні норми, які визначають вичерпний перелік обставин, які виключають міжнародну відповідальність держав: згода, вина потерпілої особи, самооборона; форс-мажор; непереборні події надзвичайного характеру, стан крайньої необхідності. Слід зауважити, що міжнародно-правове зобов'язання держави враховуючи зауваженні вище обставини припиняє свою дію тільки на період існування обставин, які сприяють невиконанню зобов'язання абр виправдовують його невиконання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Циверенко Г.П. відповідальність держав у міжнародному праві. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичних наук. С. 66-79. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/eng/journals/2017/2_2017/16.pdf (дата звернення: 11.02.24)
2. Фулей Т.І., Кучів О.М. Збірник витягів з рішень Європейського суду з прав людини, рекомендованих для вивчення при підготовці до письмового анонімного тестування у межах іспиту для кваліфікаційного оцінювання суддів на відповідність займаній посаді. 2018. 89 с. URL: https://nsj.gov.ua/files/15296531171517493988%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B_30.01.2018%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B0%D0%B9%D1%82.pdf (дата звернення: 07.02.24)
3. Михайлов Д. Міжнародний суд ООН у Гаазі почав слухання позову України проти Росії щодо геноциду. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/574903-miznarodnij-sud-oon-u-gaazi-pocav-sluhanna-rozovu-ukraini-proti-rosii-sodo-genocidu/> (дата звернення: 27.02.24)
4. Шембель Д. Україна – кандидат в ЄС: які законодавчі зміни слід очікувати. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/212345_ukrana--kandidat-v-s-yak-zakonodavch-zmni-sld-ochkuvati (дата звернення: 17.02.24)
5. Морозюк Р. Відповідальність держав у міжнародному праві. *Підприємство, господарство і право*. 11/2017. С. 249-251.
6. Проект статей щодо відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння: Комісія міжнародного права ООН. URL:

https://legal.un.org/avl/pdf/ha/rsiwa/rsiwa_ph_r.pdf (дата звернення: 07.03.24)

7. Статут ООН від 26.06.1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 11.03.24)

8. Римський статут Міжнародного Кримінального Суду ООН від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588?find=1&text=%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%96#top (дата звернення: 12.01.24)

9. Відповідальність держав за міжнародно-правове діяння» Резолюція Ради Безпеки ООН від 28.01.2002 р. 56/83. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901941379> (дата звернення: 22.02.24)

10. Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінські угоди, 1975 р.). URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5696-5/97.pdf> (дата звернення: 09.02.24)

11. Уховська Є.О. Порухення принципу територіальної цілісності держав у відносинах між Україною та російською федерацією. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/30347483-bc0f-48eb-8bc7-44e57597a650/content> (дата звернення: 11.01.24)

12. Шаталіна А.С. Міжнародно-права відповідальність держав за протиправні діяння у міжнародному праві. URL: https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/60038/1/%D0%A4%D0%9C%D0%92_2023_293_%D0%A8%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B0%20%D0%90.%D0%A1.pdf (дата звернення: 12.04.24)

13. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй: Генеральна Асамблея ООН від 24.10.1970 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140050_140050 (дата звернення: 13.03.24)

14. Погрібний С. Актуальні питання обмеження судового імунітету держави-агресора: практика Верховного Суду. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new folder for uploads/supreme/2022_prezent/Prezent Pogribn sud imyn.pdf (дата звернення: 11.02.24)
15. Репарація, компенсація, реституція. Українське законодавство і міжнародна практика. *Аналітична записка*. URL: https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2022/05/Znachennya-i-spivvidnoshennya-ponyat-reparatsiyi_fin.pdf (дата звернення: 09.02.24)
16. Акуленко В.І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей». *Забута спадщина*. URL: <http://lostart.org.ua/ua/restitution/349.html> (дата звернення: 17.03.24)
17. Гавловська А.О., Томіліна Ю.Є. До питання відшкодування шкоди завданої культурним цінностям в ході російсько-української війни. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»: зб. наук. праць / гол. ред. Стратонов В.М. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 3. С.36-42*
18. Андрейченко С.С. Право України на самооборону як невід’ємне право за ст. 51 Статуту ООН. С.385- 387. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c855d5f9-b3eb-4d59-812d-921670b9f35c/content> (дата звернення: 17.02.24)
19. Томіліна Ю. Є. Окремі аспекти формування теорії міжнародних відносин. / *Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 05 листоп. 2021 р.) / гол. ред. О. М. Тогочинський; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2021. С. 427-433.